
HET UTRECHTSE KERKENKRUIS

VOOROPGEZET PLAN OF INTERPRETATIE ACHTERAF?

De Domstad heeft zich het afgelopen jaar 1988 in een bijzondere belangstelling van dichtbij en veraf mogen verheugen. De voltooiing van de restauratie der middeleeuwse kerken is voor velen aanleiding geworden zich (opnieuw) te verdiepen in het rijke kerk- en kunsthistorische verleden van de oude bisschopsstad. De voordrachten, gehouden tijdens het groots opgezette congres „Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse Kerk“, dat van 25 tot en met 27 augustus is gehouden, zijn schriftelijk vastgelegd in een weelderig geïllustreerd verslagboek¹⁾, terwijl de tentoonstelling „Utrecht, een hemel op aarde“, die in het Catharijnenconvent te bewonderen was, vereeuwigd is in een al even fraaie, beredeneerde catalogus²⁾.

In dit grootse kader vond op 17 september een bijeenkomst van meer bescheiden allure plaats, en wel van het Werkgenootschap van Katholieke Kerkhistorici, waarbij prof. C. J. A. C. Peeters van de Nijmeegse Universiteit, als inleiding op een gezamenlijk bezoek aan de expositie en de bewuste kerken, een voordracht hield over het befaamde Utrechtse kerkenkruis. Uiteraard kwam hierbij de visie van dr. A. J. J. Mekking e.a., neergelegd in het bovengenoemde verslagboek, aan de orde. Volgens deze Utrechtse kunsthistoricus zouden bisschop Bernold en keizer Hendrik III (en dan vooral de laatste) in de eerste helft van de XIde eeuw, mogelijk bij de dood van Hendriks vader, keizer Koenraad II, die in Utrecht stierf in 1039, het plan hebben opgevat de Sint-Maartenskerk met vier kapittelkerken te omgeven in de vorm van een kruis: de Janskerk in het noorden, de Pieterskerk in het oosten, de Sint-Paulusabdij in het zuiden en de Mariakerk in het westen. Aldus zou een kruis van kerken ontstaan rond de stoffelijke resten van Koenraad die in de Dom waren bijgezet. Wie de meeslepende uiteenzetting van Mekking in het Verslagboek³⁾ en het exposé van drs. Van Vlierden in de catalogus⁴⁾ over de vérdragende visie van Bernold en zijn keizerlijke vriend heeft gelezen of aanhoord, zal zich wellicht zonder al te veel bedenkingen aan deze geestdriftige weergave gewonnen geven. De gereserveerde houding van prof. Peeters, uitgesproken tijdens de vergadering van 17 september, en zijn aansporing tot verder kritisch onderzoek brachten schrijver dezes ertoe zich af te vragen wat er van Mekking's denkbeelden overeind kon blijven „voor de rechterstoel der geschiedenis“.

Het zou hier te ver voeren op allerlei pittoreske détails van deze interpretatie in te gaan. Wij beperken ons tot de vraag of het historisch is aan te tonen dat Bernold en Hendrik III bij de dood van Koenraad II (of rond die tijd) het plan hebben opgevat Utrecht van een kerkenkruis te voorzien, als eerbewijs aan de overleden keizer, maar vooral als uitbeelding van 's Heren verlossende kruisdood en tot afwering van alle boze machten. Dat Bernold, als zoveel bisschoppen van zijn tijd, het

als zijn taak gezien heeft zijn kathedraal te omgeven met kerken en kloosters en aldus zijn stad te maken tot een soort tweede Rome of liever nog tot een symbool van het hemelse Jeruzalem, is zeer aannemelijk. Het prestige en het welslagen van een bisschop werden nu eenmaal op de eerste plaats afgemeten aan het aantal kerken en abdijen waarmee hij zijn stad en bisdom had verrijkt. Illustratief in dit opzicht is de afbeelding van Anno II, afgelopen zomer ook in Utrecht tentoongesteld⁵⁾, waarop deze Keulse bisschop is te zien temidden van de kerken die hij in zijn diocees gesticht heeft. Bernold was op soortgelijke wijze afgebeeld in de Pieterskerk, omgeven door vier oratoria, waarvan er drie tot het Utrechtse kerkenkruis behoren, de Sint-Jan, de Sint-Paulus en de Sint-Pieter, gecompleteerd door de Lebuïnuskerk van Deventer⁶⁾.

Geen van beide afbeeldingen echter duidt strikt genomen op een kerkenkruis in de bisschoppenstad. De drie kerken die Bernold binnen Utrecht deed verrijzen liggen wel tennaastebij in drie windrichtingen, maar hieraan kunnen ook praktische redenen ten grondslag liggen. De situering is eigenlijk dermate voor de hand liggend dat op grond daarvan nog niet van een bewust nagestreefd en theologisch gemotiveerd kerkenkruis mag gesproken worden, temeer daar bij ons weten tot op heden niet gebleken is dat Bernold en Hendrik III concrete plannen gekoesterd hebben voor de bouw van de Mariakerk, op de plaats waar die een kleine halve eeuw later inderdaad verrijzen zou. In het oude stratenplan van Utrecht treedt de opzet van een dergelijk kruis niet duidelijk naar voren, met uitzondering van de „via triumphalis“ tussen de Dom en de Mariakerk, maar of die straat toen al, in de dagen van Bernold en Hendrik III, aanwezig was en als zodanig werd opgevat, moet nog worden aangetoond. Voorzover wij konden achterhalen, bevatten de contemporaine literaire bronnen geen getuigenis of aanwijzing dat de twee ondernemende vrienden Utrecht met een kerkenkruis hebben willen tooien. Wanneer Mekking op p. 23 van zijn breedvoerig betoog (waarin de bronnen schitteren door afwezigheid) tot de constatering komt dat „het enige 'harde' bewijs voor het bestaan van het Utrechtse kerkenkruis de vier 11e-eeuwse kerken en hun dispositie zelf“ zijn, kan dit hoogstens gelden voor de tijd waarin ook de Mariakerk bestond, niet voor de dagen van Bernold en Hendrik III. En dan is er nog niets aangetoond over de motivering van die dispositie, waarover de Utrechtse kerkhistoricus ons allerlei détails weet te vertellen.

De vergelijking met Bamberg en Paderborn, waaraan Mekking grote waarde hecht, omdat hij in deze steden duidelijke „Vorlagen“ van de Utrechtse kerkplannen meent te zien⁷⁾, leveren bij nader inzien ook al niet zo geweldig veel op. Uit de *Vita Henrici*, ongeveer 125 jaar na de dood van de keizer te boek gesteld, is niet op

te maken dat deze monarch († 1024) Bamberg met een kerkenkruis heeft willen onderscheiden. Het betreft hier een interpretatie van de XIIde-eeuwse hagiograaf, nadat het bewuste kruis door de bouwactiviteiten van bisschop Günther in 1057 en zijn opvolger Herman in 1073 tot stand gekomen was⁸). De monnik die ca. 1165 het leven van bisschop Meinwerk († 1036) heeft beschreven deelt ons inderdaad mee dat deze bouwlustige kerkvorst, behalve de Abdinghof- en de Busdorfkerk⁹), die hij werkelijk heeft gebouwd, ook nog een bedehuis ten zuiden en een vierde ten noorden van zijn gerenoveerde kathedraal „in modum crucis“ had gepland, „ut (civitas) a Crucifixo servientibus et eam orationum suarum armis defendentibus contra omnia inimici jacula esset munita et insignita. . .“¹⁰). Om uit dit late en alleenstaande getuigenis, geplukt uit een zeer omvangrijke biografie, met Mekking te concluderen dat „het absoluut zeker is dat de twee (werkelijk gebouwde kerken) deel hadden moeten uitmaken van een kerkenkruis“¹¹), lijkt ons nogal gewaagd. De honderden, door de schrijver aangehaalde schenkingsakten van en voor de bisschop reppen van dit voornemen al evenmin als de niet minder talrijke anekdoten die de auteur, monnik van de Abdinghofabdij, over Meinwerk ten beste geeft. Wij hebben er geen enkele toespeling op gevonden en het zou ons niet verwonderen als we ook hier te doen hebben met een vrome interpretatie van de hagiograaf, die dacht en schreef in het genre van zijn tijd (waarop wij in dit artikel nog terugkomen). Wanneer Bamberg en Paderborn de meest frappante parallellen moeten zijn die er te vinden waren om Bernolds plan aannemelijk te maken, stelt dit argument eigenlijk niet veel voor. Het lijkt ons beter deze steden een plaatsje te geven in de lange serie van gevallen, „waarin het niet duidelijk is of ze wel als kerkenkruis zijn gebouwd, of dat ze het resultaat zijn van een latere uitbreiding“, want „soms blijkt dat achteraf een toevallige kruisvormige configuratie van kerken als zodanig is bestempeld“, om nogmaals Mekking aan te halen¹²). In Paderborn is men overigens nooit verder gekomen dan één balk, lopende van oost naar west.

De situering van de Utrechtse Mariakerk, vrij dicht bij de reeds bestaande Buurkerk, is o.i. nog de sterkste aanwijzing dat er, althans bij de stichting van dit heiligdom bewust gestreefd kan zijn, naar de aanleg of voltooiing van een kerkenkruis. Maar dan zijn we al een kleine 50 jaar na de ondernemingen van bisschop Bernold en keizer Hendrik III, die steeds door Mekking als de geestelijke vaders van het Utrechtse kerkenkruis naar voren worden geschoven. Uitdrukkelijke getuigenissen zijn er ook wat de Mariakerk aangaat niet voorhanden. De gedetailleerde volksverhalen over de stichting van deze kerk bevatten geen aanknopingspunten voor een door bisschop Koenraad of keizer Hendrik IV nagestreefd kerkenkruis¹³). Mogelijk heeft het tracé Zadelstraat-Servetstraat als promenade gediend voor de feestelijke stoet, die van de keizerlijke kerk naar de Dom schreed. De aanwezigheid van een dergelijke „via triumphalis“ zegt overigens nog niets van een geïntendeerd kerkenkruis. Spiers heeft wel een zeer

geprononceerde „via triumphalis“, maar geen kerkenkruis.

Alles nog eens op een rijtje zettend, wil het ons voorkomen dat de neiging om de kerken rond een kathedraal te vergelijken met het kruis van Christus en er een apotropeïsche waarde aan te hechten, al of niet gecombineerd met andere vrome verklaringen, een uitgesproken voorliefde is geweest van de XIIde en XIIIde eeuw, samenhangend met allerlei bewegingen en stromingen van die tijd, zoals de (prediking van de) kruistochten, de verhoogde aandacht van de Cisterciënzers en anderen voor de arme en lijdende Christus, het ontstaan van verschillende soorten Kruisordes, enz. Of het idee van een kerkenkruis ook in de XIde eeuw, bepaaldelijk in de eerste helft daarvan, met name bij Bernold en Hendrik III, heeft geleefd, is mogelijk, maar historisch (nog) niet aangetoond. Vooralsnog moet het daarom als een vrijblijvende veronderstelling worden beschouwd.

De ondernemingslust en de „Forschungsfreude“ van de Utrechtse onderzoekers dwingen respect af en zullen hopelijk nog tot menige waardevolle publicatie leiden. Met deze beknopte bijdrage hebben we slechts aannemelijk willen maken dat de huidige tendentie om de religieuze en artistieke scheppingen van weleer te doen herleven door de ideeën, drijfveren en doelstellingen van de toenmalige kunstenaars en/of hun opdrachtgevers bloot te leggen gemakkelijk leidt tot onbewezen, aanvechtbare of zelfs onwaarschijnlijke interpretaties. Er verschijnen momenteel stapels geschriften waarin haarfijn uit de doeken wordt gedaan wat er allemaal in de hoofden en harten van mensen uit lang vervlogen eeuwen is omgegaan, en wat hun optreden heeft bepaald. Vooral hooggeplaatsten, zoals keizers en koningen, pausen en bisschoppen, vormen een geliefd onderwerp, we zouden bijna zeggen: doelwit. Daarmee komen zulke, tot dan toe min of meer ongenaakbare figuren a.h.w. onder handbereik, en niet zelden loopt het requisitoir uit op een regelrechte veroordeling, die dan door de argeloze lezer mag worden uitgesproken. Zóver gaan Mekking en zijn vele Duitse geestverwanten of inspiratoren gelukkig niet. We hebben hier niet te doen met romanschrijvers, die met een natte vinger door een geschiedenisboek hebben zitten bladeren. De hierboven besproken publikaties zijn met kennis van zaken, met liefde en waardering ook voor het onderwerp, tot stand gebracht. Niettemin is men naar onze indruk niet helemaal ontsnapt aan de bedoelde trend van het ogenblik. „Was nicht in den Akten steht, ist nicht in der Welt“, en „quod gratis affirmatur, gratis negatur“ mogen dan wel heel ongenueanceerd geformuleerde vuistregels zijn, de historicus doet er goed aan ze in zijn achterhoofd te houden, om niet in oeverloze speculaties te vervallen, om niet te vergeten dat hij vaak met weinig tevreden zal moeten zijn en zijn lezers geen stenen voor brood mag verkopen.

Vaals,
Abdij Sint-Benedictusberg
6295 NA Lemiers

P. dr. A. van Berkum
o.s.b.

Noten:

1. *Verslagboek van het congres „Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse Kerk“* (Clavis Kunsthistorische Monografieën VII), Zutphen: Walburg Pers, 1988.
2. M. van Vlieden, *Catalogus van de tentoonstelling „Utrecht, een hemel op aarde“* (Clavis Kunsthistorische Monografieën VI), Zutphen: Walburg Pers, 1988.
3. A. J. J. Mekking, „Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de symbolische betekenis van het Utrechtse kerkenkruis, alsmede van die te Bamberg en te Paderborn“, in: *Verslagboek Utrecht 1988* (als noot 1), p. 21-54.
4. „De keizerlijke bisschopsstad“, in: *Catalogus Utrecht 1988* (als noot 2), p. 26-33 (met medewerking van A. J. J. Mekking).
5. *Catalogus Utrecht* (als noot 2), nr. 45 (p. 61).
6. *Ib.*, afb. 13 (p. 30).
7. „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 23, 30-40.
8. *Vita et miracula S. Heinrich Imperatoris auctore Adalberto diacono Bambergensi* (comp. ca. 1150) (Bibliotheca Hagiographica Latina 3812), c. I, par. 8-9 - Ed. J. Bapt. Sollelius, *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur . . . collegit . . . Joannes Bollandus etc.*, Julii III (Antwerpen, 1732), p. 756 (Parijs: Palmé, ca. 1865³, p. 725); G. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* (in folio) IV (Hannover, 1841; Stuttgart: Hiersemann, 1982²), p. 695. De bewuste passage, gedeeltelijk door Mekking geciteerd in „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 46, n. 24, fungeert in zijn betoog als „de voornaamste schriftelijke vermelding van het Bamberger kerkenkruis“, waaruit zou zijn af te leiden „dat de bouw van een dergelijke configuratie van kerken (hier) van stond af aan werd nagestreefd“ (ib., p. 23). Enigszins komisch doet in dit verband de wat nurkse opmerking van de XVIIIde eeuwse uitgever van de *Vita* aan, wanneer hij bij deze (zoveelste) uitweiding van de hagiograaf noteert: „Haec omnia ad vitam S. Heinrichi nullo modo pertinent“ (= Dit alles heeft niets te maken met het leven van de h. Hendrik).
9. Met de Abdinghofkerk heeft Mekking het wel erg te kwaad gekregen. Onderhaast (?) is het Karolingische bouwwerk ter plaatse, daterend uit ca. 800 („Bau B“) door hem verwisseld met de meer dan 200 jaar jongere kerk van Meinwerk, zoals uit het onderschrift bij afb. 19 (p. 37) blijkt. Het indrukwekkende westelijke transept maakt deel uit van het Karolingische bouwwerk, niet van Meinwerks schepping, die een toonbeeld is van klassieke eenvoud. Wanneer de auteur dan, voortgaande op de ingeslagen weg, tezelfder plaatse verklaart dat het „more romano“, volgens welke de laatstgenoemde kerk is gebouwd, „in elk geval betrekking moet hebben gehad op het grote westtransept“, gaan schrijver en lezer wel helemaal de mist in. Ongelukkigerwijs komt de auteur op p. 39 hier weer op terug, waarbij opnieuw verschillende intenties en gedachteconstructies aan Meinwerk worden toegeschreven, nu op grond van de overeenkomst tussen „zijn“ kerk (bedoeld is de voorganger daarvan uit de VIIIste eeuw) en de Karolingische kerk van Bonifatius' abdij in Fulda! Voor de geïnteresseerde lezer zij hier verwezen naar: A. Henze, *Westfälische Kunstgeschichte*, Recklinghausen: Paulusverlag, 1957, p. 14-15, 44-45; Id. e.a., *Rheinlande und Westfalen. Baudenkmäler* (Reclams Kunstführer, Deutschland III) Stuttgart: Reclam, 1969⁴, p. 600-601; vooral echter naar B. Ortmann, *Die Abdinghofkirche St. Peter und Paul zu Paderborn* (Grosse Baudenkmäler Heft 251), München-Berlijn: Deutscher Kunstverlag, 1981³). De plattegronden van de verschillende bouwfases vindt men hier op p. 15, literaturopgave opp. p. 16. Ortmann heeft de na-oorlogse opgravingen in de Abdinghofkerk zelf geleefd en is er op gepromoveerd. Voor de Karolingische abdijkerk van Fulda raadplege men, behalve de door Mekking vermelde literatuur, L. Pralle, *Fulda. Dom und Abteibezirk*, Königstein im Taunus: Köster (Langewiesche) z.j. (ca. 1980), p. 7-9. De huidige barokkerk, gebouwd in de beginjaren van de XVIIIde eeuw, staat op de fundamenten van het Karolingische bouwwerk (plattegrond van het complex op de achterzijde van het schutblad). Schip en bijruimten van de vroeg-middeleeuwse kerk zijn goed te zien op een vergrote tekening uit ca. 1650, weergegeven op p. 7. Een beknopte beschrijving van de Karolingische abdijkerk is ook te vinden bij J. Leinweber, „Fulda (Fuldense monasterium) I: L'abbaye et la principauté ecclésiastique“, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, XIX, Parijs: Letouzey et Ané, 1981) k. 348.
10. *Vita B. Meinwerici episcopi Paderbornensis in Westfalia* († 1036) auctore *Abdinghoffensi anonymo* (Comp. ca. 1165) (Bibliotheca Hagiographica Latina 5884) c. XVI, par. 121 - Ed. Dan. Papebroch, *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur . . . collegit . . . J. Bollandus etc.*, Junii I, Antwerpen, 1695, p. 552 (Parijs: Palmé, 1868³, p. 543); F. Tenckhoff, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi LIX*, Hannover: Hahn, 1921, p. 131. In vertaling: „opdat (de stad P.) door de dienaren van de Gekruisigde, die haar met de wapens van hun gebeden verdedigden tegen alle vijandelijke werptuigen zou beveiligd zijn en door het kruis gesierd (of: door het kruis getekend)“. De vertaling van Mekking en van Vlieden in „De kerkelijke bisschopsstad“ (als noot 4), p. 28, is niet helemaal exact. In „Een kruis van kerken“ (als noot 3) p. 47 wordt deze tekst ten tonele gevoerd als „de voornaamste schriftelijke vermelding van het Paderborner kerkenkruis“. (Over de hagiograaf en zijn schrijftrant, zie M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III* (Handbuch der Altertumswissenschaft IX, 2, 3), München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1931 (1964²), p. 611-613.
11. „Een kruis van kerken“ (als noot 3), p. 46, n. 23.
12. *Ibid.*
13. Zie hiervoor: H. Halbertsma, „De zogenaamde afgodsbeeldjes van St. Marie te Utrecht“, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, XII-XIII (1962-1963), p. 260-272; H. M. Haverkate en C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Clavis Kunsthistorische Monografieën II), Zutphen: Walburg Pers, 1985, p. 13-16.

MOLENS EN GEVELS

In de besturen van de Stichting De Utrechtse Molens en van het Geveltekenfonds zijn resp. één en twee posten vacant die door de Vereniging Oud-Utrecht moeten worden bezet. Wie van de leden heeft belangstelling? Inlichtingen bij de secretaris, drs. A. Pietersma (tel. 030-73 66 64).